

УДК 811.161.2'367.3

Т. В. Юрчишин,

кандидат філологічних наук, доцент

(Тернопільський національний економічний університет)

ОЗНАКИ МОВЛЕННЄВИХ СИТУАЦІЙ, ЩО РЕАЛІЗУЮТЬ УЗАГАЛЬНЕННЯ

У статті йдеться про особливості мовленнєвих ситуацій, у яких реалізуються висловлення узагальненого змісту: довільність стосовно кількісного складу учасників, багатоплановість характеру стосунків між мовцем та слухачем, актуальність психологічних характеристик мовця.

Автор робить висновок про те, що мовленнєва ситуація, демонструючи певні закономірності реалізації узагальнення, безпосередньо не впливає на способи його введення у структуру висловлення, вибір яких є довільним.

Узагальнення як тип змісту полягає в представленні певної ситуації дійсності як типової, загальновідомої. Загалом речення, позначені формуванням узагальненого змісту, – це своєрідні формули життєвого досвіду, фонові знання, властиві всім членам мовного соціуму [1: 120]. Тому узагальнений зміст варто розглянути в аспекті мовної компетенції, що постає як "знання учасниками комунікації мови (мовного коду), передусім правил, за якими породжуються правильні мовні конструкції та повідомлення, здійснюється їх трансформація" [2: 123].

У межах лінгвістики сутність подібних реченнєвих структур досліджувалась та осмислювалась з різних позицій. Речення узагальненого змісту корелюють з іншими номінаціями, зокрема з пареміями, універсальними висловленнями, загальнореферентними конструкціями. Різноманітність структури речень узагальненого змісту дає змогу доповнити та удосконалити синтаксичні описи речень, адже узагальнення змісту, репрезентоване реченнєвою структурою, традиційно узгоджувалося з поняттям тзв. односкладного узагальнено-особового речення.

У контексті сучасної лінгвістичної парадигми актуалізується звернення до прагмалінгвістичного аналізу висловлень зазначеного типу, який дозволяє глибше пізнати їх комунікативну сутність. Класичні ідеї прагматичного підходу були висловлені в 60-70-і роки ХХ століття в працях британських філософів-аналітиків і логіків Джона Остіна, Джона Серля, Чарльза Філмора, Пола-Герберта Грайса, Петера Стросона, Джорджа Лакоффа. Загалом їхні міркування зводяться до одного: визначальною рисою будь-якого виду мовленнєвого спілкування є не слово, не речення, і навіть не конкретне значення слова чи речення, а створення цього значення під час мовленнєвого акту.

Комунікативні особливості висловлень узагальненого змісту відображають суб'єктивну, антропоцентричну природу мовленнєвої ситуації. Як відомо, конкретна ситуація спілкування передбачає наявність комунікантів, яких вона спонукає до міжособистісної інтеракції [2: 337]. Мовленнєва ситуація пов'язана, насамперед, з уявленням про її учасників та характер їх стосунків. Будь-яке висловлення, зокрема узагальнене, окреслюється завжди в діалогічному аспекті. Це узгоджується з тим, що всі вияви мовленнєвої діяльності спрямовані на сприйняття співрозмовника. Ним може виступати не тільки індивід, але й вся читацька аудиторія, включаючи й майбутні покоління, не тільки друга особа, але й власне "Я". Наприклад: Катря плаче так – сльоза сльозу пробиває. – Не плач! Не такий чорт страшний, як намальований, – каже Назар (М. Вовчок) – узагальнене висловлення адресоване безпосередньому слухачеві, Катрі, з метою її заспокоєння, втішання. Натомість узагальнене висловлення: Коли що-небудь добре масш, ніколи не треба похвалитися, бо поголос – ворог лютий. Ганка це вже зрозуміла пізніше, коли до неї Тюпа прийшов (Є. Гуцало) адресується всій читацькій аудиторії. Оповідач-автор звертається до читачів, котрі не є безпосередніми учасниками діалогу і з допомогою узагальнення готує їх до сприйняття наступних подій у житті головних героїв. В іншому контексті: Немає нічого невтішнішого, ніж закохані у передчутті розлуки. Лікар дозволив Мальві бути при ньому, і лише потім збагнув, що та свобода могла спричинитися до гіршого (В. Земляк) – автор також апелює до всіх читачів. Він, залучаючи узагальнення, налаштовує їх на пояснення суті помилки лікаря. Інколи адресатом узагальнення є сам мовець – це явище має назву автокомунікації. Як зазначає І. Ковтунова, звернення до себе – це не монолог, а діалог між різними аспектами людського "я". Такий внутрішній діалог характерний для людей із розвинутою самосвідомістю. Узагальнення з різними значеннєвими відтінками та комунікативними намірами походить від найвищого Я – Совісті, Розуму, Етичної свідомості й адресоване воно тому "я", що взаємодіє із зовнішнім світом [2: 64-65]. Як зразок наводиться опис автокомунікації: Я тільки зітхав, слухаючи батька. Тепер уже добре знав: вони – два чоботи пара. Яблуко від яблуні недалеко падає. Так думав, але не сказав цього, не хотів злити старого (М. Вакалюк-Дорошенко). У цьому випадку син, розмірковуючи про свою життєву позицію, внаслідок поглибленого самоаналізу приходить до простої істини, оформленої як прислів'я. Подібне спостерігається й у контексті: Пішов Тарас смутний, приголомшений. Піду топиться! Глянув

навкруги: жаль світу ясного... – Буду хоч жити, аби жити! Сонце всім світить рівно (С. Васильченко). Тут внутрішнє "Я" підказує хлопцеві, що варто продовжувати життя, бо воно дароване кожному.

Комунікативний статус учасників спілкування, що конкретизуються як "мовець" та "адресат", слугує за інваріантну модель, варіанти якої відрізняються, насамперед, кількісними модифікаціями. Останні детермінують виділення різновидів комунікації, що визначаються як мікрокомунікація, мідікомунікація та макрокомунікація. Мікрокомунікація – це вид комунікативної діяльності, активними адресантами якої виступають індивіди, адресатами можуть бути окремі індивіди, соціальні групи й масові сукупності людей. На рівні мідікомунікації в ролі мовця виступає соціальна група людей (множини людей зі спільними соціальними ознаками), а співрозмовником може бути або соціальна група, або масові сукупності людей. Макрокомунікація – це масова комунікація, активними учасниками якої є великі сукупності людей (множини випадково зібраних людей) [2: 36]. Узагальнені висловлення в основному функціонують у сфері мікрокомунікації. Мовцем переважно виступає окремий індивід, його співрозмовниками можуть бути: інший індивід, певна соціальна група або ж масові сукупності людей. В окресленій ситуації актуалізується роль мовця, що, дбаючи про семантичну наповненість та комунікативну ефективність свого висловлення, вдається до виголошення сентенцій, та слухача, якому сентенції адресовані. У цьому плані простежується певна залежність способу введення мовцем узагальнення в структуру висловлення від характеру кількісної модифікації адресата. Зокрема, опосередкована репрезентація актуальної інформації в узагальнених висловленнях здебільшого характерна в тому випадку, якщо в ролі адресата виступає група (маса) людей: – Біда нас присідує, паночку, чимраз дужче і дужче, – відповіли селяни. – Пан Біг біду сотворив, аби люди билися із нею, – мовив Євген (І. Франко). А німець тоді й промовив до селянської юрби: Бога треба поважати, вірити в нього (М. Вакалюк-Дорошенко). – Ой, Устечко! – журяться дівчата! – Яково-то буде тобі, що вона така непривітна?! – А що ж, – кажу, – дівчата! Журбою поля не перейдеш, та й од горя не втечеш (М. Вовчок). В усіх наведених прикладах основна інформація не вербалізована. Вона заступається узагальненими висловленнями, які дозволяють логічно вивести її зміст, порівняй: Пан Біг біду сотворив, аби люди билися із нею → Боріться самостійно з бідю; Бога треба поважати, вірити в нього → Ходіть до церкви. Не будьте атеїстами; Журбою поля не перейдеш, та й од горя не втечеш → Не журіться, не варто. У такій формі групової комунікації помітним є те, що у звертанні до адресата, яким постають ті чи інші соціальні групи людей, мовець віддає перевагу апелюванню до загальнолюдських істин, замість того щоб вдаватися до тих чи інших конкретних спонукань (вимоги, прохання тощо).

Висловлення узагальненого змісту часто передують необхідній інформації в тій ситуації, коли адресатом висловлення виступає аудиторія (в основному, читачка). Автор, використовуючи життєву формулу, намагається підготувати читачів до адекватного сприйняття наступних подій як закономірних процесів, наприклад: Шикнула такий же зарібник, як і інші, але відважний, переходив кордон і приносив звіди дешеvu мануфактуру. Це давало йому змогу прогодувати сім'ю. Але жбан носить воду до пори. Одного разу Шикнула натрапив на варту і наклав головою (Ф. Малицький). Натура людська – дивна. Хоча О. Нестор чув добре, що целібат замкнув ціле його життя, то все-таки він не любив жонатих попів (І. Франко). Зміст загальновідомих висловів "Жбан носить воду до пори" та "Натура людська – дивна" доступний і зрозумілий будь-якому адресату – члену мовного соціуму. Отож, на рівні інтуїції читач формує припущення щодо можливого перебігу подій на зразок: мабуть, станеться якесь лихо чи будуть якісь суперечності, неузгодженість. Відповідно автор-мовець реалізує комунікативну мету – підготовку читача до сприймання пропонованого варіанту розгортання подій.

Кількісний вимір мовленнєвої ситуації узгоджується з соціально-психологічними особливостями ситуативного контексту, котрі виявляються в характері стосунків між учасниками спілкування, пов'язаному з їх соціальними, віковими та індивідуально-психологічними ознаками, що зумовлюють рівність/нерівність комунікантів за певними параметрами. Проте окреслений чинник не релевантний для мовленнєвої ситуації, у якій формується узагальнений зміст. Характер стосунків її учасників довільний: комунікантами часто виступають подружжя, батьки і діти, начальники і підлеглі, особи, що досягли певного статусу в суспільстві, та звичайні пересічні люди. Потенційно кожна людина незалежно від вікових, статевих чи соціальних ознак здатна використовувати і сприймати узагальнені висловлення, що значною мірою вербалізують досвідні знання членів соціуму. Це ілюструють приклади:

– Нехай пан староста не боється! – успокоював його бурмістр. – Одна річ говорити, а інша – зробити. Хочуть люди говорити, то нехай говорять – від слів до діла іще дуже далеко (І. Франко). – Мовець, бурмістр за посадою, вдається до узагальнення, щоб заспокоїти старосту – нижчого за соціальним статусом. Або: – А ви погляньте на Пинтю: не встигне хильнути склянку-другу – і вже готовий. Хіба це шеф? Шеф усяди повинен бути шефом: і у великій політиці, і за чаркою (М. Вакалюк-Дорошенко). Мовець, звичайний службовець, висловлюючи серед співрозмовників,

чиновників, докір шефу поліції за його невміння вести себе за столом, підтверджує своє ставлення до керівника загальним твердженням.

На фоні нерелевантності характеру стосунків між мовцем та слухачем у мовленнєвій ситуації, що реалізує узагальнення, актуалізується психологічна характеристика адресанта. Він ставить себе вище за слухача не в плані соціальної, вікової чи родинної субординації, а з огляду на власну життєву позицію. Зокрема, він уважає, що має певний життєвий досвід у тій чи іншій галузі, який дає право вдаватися до використання сентенцій. Іноді мовець вербалізує це переконання, наприклад: Знаю з власного досвіду. Найгірше, що може бути, – це отупіння. Завжди те саме. Позіхаєш, робишся кволим... (Б. Лепкий). Сільський вчитель радить простій дівчині займатися самоосвітою та при цьому формує в неї мотив до спонукованої дії, вдаючись до висловлення узагальненого змісту, істинність якого перевірена власним життєвим шляхом. Аналогічне явище простежується й у наступному висловленні: – Любила на свою біду. Тепер нема ні його, ні дитини, ні Радю, ні родичів – нікого. Тетяно, Тетяно, – додає сумно, – що ти, доньцю, знаєш, що значить в грудях жінки жаль? Жаль ваги не знає... (О. Кобилянська). Тут мовець використовує афоризм із метою підсилення емоційного впливу на слухача, а перед тим мотивує його використання, протиставляючи життєвому досвіду слухача власний досвід: саме риторичне питання Що ти, доньцю, знаєш? імплікує вказане протиставлення (Ти ще мало жила у світі й нічого не знаєш, а я вже знаю, що таке жаль). Подібну вербалізацію самооцінювання мовця демонструє діалог: Марійка: Хоч би швидше він приїхав. Любич: Я того найбільше боюся, бо знаю: для слабкої найстрашніше – всяка несподіванка, все те, що може кров стурбувати. Отож, я наказую найпильніше, щоб оберегали її (М. Старицький). Життєва формула, якою лікар аргументує свій наказ, акумулює досвідні знання членів соціуму, але й водночас виводиться ним на основі власного досвіду, що робить аргумент більш переконливим.

Формування узагальненого змісту у висловленні може визначати й такий складник соціально-психологічного виміру ситуативного контексту, як намагання мовця виконати певну комунікативну роль. Її трактують як "відносно постійну, внутрішньозв'язану й очікувану іншими систему комунікативних (зокрема, мовленнєвих) вчинків індивіда, значною мірою визначену його соціальним статусом, віковими, гендерними та іншими чинниками" [2: 337]. Так, мовець вдається до висловлень узагальненого змісту, аби створити ефект комунікативної ролі радника, готового допомогти, наприклад: Вдовиця мовчала хвилину. – Кождий має свої погляди на такі речі, однак, як то кажуть, – "І мудрому чоловікові не встид послухати поради". – Для мене нема поради, Маргарето, – відповіла тихо Олена. – "На милування нема силування" (О. Кобилянська). Мовець, висловлюючи узагальнення, готує слухача до сприйняття його поради, повчання. При цьому Маргарета намагається підказати Олені, як діяти, вважаючи себе старшою, а тому авторитетнішою й досвідченішою (вона вдова, була заміжньою, тому добре ознайомена з позитивними та негативними моментами подружнього життя). Учасник комунікативного акту часто використовує висловлення узагальненого змісту, виконуючи роль "третейського судді", суть якої полягає у розв'язанні всіляких конфліктів, мирному вирішенні суперечок та непорозумінь. Наприклад:

– І чого доброго учиться він в тім казино!

– Так-то, панотче, так! Та все ж таки нам, старим, не варто свої міркування накидувати молодезі. Молодість мусить вишумітися. Молодіж потребує вражінь, емоцій (І. Франко) – мовець виголошує узагальнене висловлення, аби виправдати сина та врегулювати конфліктну ситуацію. Чітко простежується схильність до виголошення узагальнених висловлень особистостями, яким підсвідомо притаманна так звана "комунікативна позиція Батька" [2: 109]. Для них характерні наявність у свідомості стереотипів поведінки, впевненість у собі, відчуття власної переваги над іншими, нав'язування свого заступництва, безапеляційність. Наприклад, Горпина: Та й я сподівалася, що весілля, але ж бо Галя... Лопух (махнув рукою): А, чудерначка, як завжди! Коли туман у голові, то наймиліша самотність. Піди до неї, шепітни, щоб не барилась і подавала рушники (М. Старицький) – комунікативна поведінка Лопуха яскраво виражає моралізаторство та безапеляційність. Подібне виявляється й у інших аналізованих контекстах: Марійка: А нащо ж воно те все знати? Недольський: Як нащо? Чим більше знаєш, тим більше й собі, і людям станеш у пригоді. Знання, моє серденько, єсть сила, велика сила, тільки дорога, не всякому до неї доскочити (М. Старицький) – комунікативна позиція Недольського, батька Марійки, характеризується повчальністю, нав'язуванням дочці певного стереотипу світосприйняття та життєвих цінностей. Або ж: – Він вже чи не на кожному танці мусить бути, – жалілася мати. – Та нехай собі. Хто молодий, той гуляє (О. Кобилянська) – батько чітко вказує на свою позицію стосовно поведінки сина, виражаючи при цьому поблажливість до нього.

Узагальнені висловлення актуалізують також гендерні стереотипи комунікації, певною мірою виявляють відмінності мовленнєвої поведінки чоловіка й жінки. Зокрема, чоловіки використовують узагальнення, аби чітко й жорстко продемонструвати свою позицію, наприклад: – Мені його жаль. – Чого? Най, Ганю, поборикається трохи із життям. Усім не зашкодить взятися із долею попід сили. – А не зломиться він, Петре? – Дитина не навчиться ходити, поки собі крові з носа не пустить (Б. Лепкий).

Натомість жінки вдаються до узагальнення, аби формулювати свої переконання, бажання, поради тощо непрямо, в завуальованій формі, надати висловленню більш емоційного забарвлення, наприклад: – Се я добре пам'ятаю, Олено. Ти казала, що не могла би-сь без любові до нікого належати. – Бачиш, Стефано, – обізвалася вона тихо, – природа каже правду, а супроти неї йти – значило б те саме, що звертати зброю проти себе. – Вони, може, будуть тобі яку блискучу партію надставляти. О, Олено! І залізо ломиться (О. Кобилянська). У цьому випадку виразно простежується емоційність та розлогість жіночих аргументів, виражених висловленнями узагальненого змісту, та "залізна логіка" чоловіка, який за допомогою лаконічних та влучних висловів виявляє побоювання щодо непохитності своєї коханої.

Отже, формування узагальненого значення, яке відповідає наміру мовця забезпечити ефективну передачу інформації чи здійснити певний комунікативний вплив на слухача, відбувається в умовах відповідної мовленнєвої ситуації. При цьому окреслюються такі її особливості: 1) довільність стосовно кількісного складу учасників: відповідні синтаксичні структури функціонують у сфері мікрокомунікації, в якій мовець постає як окремий індивід, а адресатом може бути інший індивід, певна соціальна група чи масова сукупність людей, або ж вони уживаються при автокомунікації; 2) багатоплановість характеру стосунків між мовцем та слухачем: потенційно кожна людина незалежно від вікових, статевих чи соціальних ознак здатна використовувати та сприймати узагальнені висловлення; 3) актуальність психологічних характеристик мовця: він ставить себе вище за слухача з огляду на свою життєву позицію та намагається виконати певну комунікативну роль, зокрема комунікативну роль "порадника", "батька" чи "третейського судді". Водночас мовленнєва ситуація, демонструючи певні закономірності реалізації узагальнення, безпосередньо не впливає на способи його введення у структуру висловлення, вибір яких є довільним.

Комунікативна ситуація, у якій реалізується намір мовця відповідним чином вплинути на слухача, забезпечивши семантичну достатність адресованої йому актуальної інформації, визначає тип семантичної структури реченнєвих конструкцій, що репрезентують узагальнення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : [підручник] / К. Ф. Шульжук. – К. : Видавничий центр "Академія", 2004. – 408 с.
2. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : [підручник] / Ф. С. Бацевич. – К. : Видавничий центр "Академія", 2004. – 344 с.
3. Ковтунова И. И. Поэтический синтаксис / И. И. Ковтунова. – М. : Наука, 1986. – 207 с.

Матеріал надійшов до редакції 01.04. 2011 р.

Юрчишин Т. В. Признаки речевых ситуаций, реализующих обобщение.

В статье рассматриваются особенности речевых ситуаций, в которых реализуется высказывание обобщенного смысла: произвольность касательно количественного состава участников, многоплановость характера отношений между говорящим и слушателем, актуализация психологических характеристик говорящего. Автор делает вывод о том, что речевая ситуация, демонстрируя некоторые закономерности реализации обобщения, непосредственно не влияет на способы его введения в структуру высказывания, выбор которых является произвольным.

Yurchyshyn T. V. Peculiarities of Speech Situations which Realize Generalization.

The article deals with the peculiarities of speech situations in which the statements of generalized content have been implemented, such as arbitrariness concerning the number of participants, diversity of relations between the speaker and the listener, actuality of speaker's psychological characteristics. The author makes a conclusion that a speech situation, showing certain regularities of generalization implementation, does not influence directly the ways of its introduction into the structure of the statement.